

ДІАЛЕКТИЗМИ РУКОПИСНОГО ТЕКСТУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МОВИ

Борис Олексійович КОВАЛЕНКО

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Україна)

E-mail: kovalenko.bor@gmail.com

DIALECT UNITS IN MANUSCRIPTS AS THE SOURCE OF HISTORY OF LANGUAGE STUDYING

Borys O. KOVALENKO

Abstract: Manuscripts of artistic works by writers from Podillia region are a very important source for studying the Podillian dialects. In the article with the help of examples the main phonetic features of Podillian dialects which occur in manuscripts of works by S. Rudanskiy, A. Svydnytskiy, M. Kots'ubynskiy are demonstrated and they get leveled even in academic publications. It is proved that only authentic texts may serve linguists as the reliable source of linguistic analysis of writer's individual style.

Keywords: manuscripts, authentic texts, Podillian dialect, phonetic features.

Одним із головних джерел історичної діалектології української мови, окрім писемних пам'яток, є рукописні тексти фольклорно-етнографічних записів та автографи художніх творів аж до поч. ХХ ст.

Сьогодні все частіше висловлюється думка про те, що вивчення ідіолекту письменника, його творів необхідно здійснювати з урахуванням мовного довкілля, яке могло впливати на досліджуване індивідуальне мовлення та формування рис тексту, а також рукописів, які містять мовні риси того чи іншого письменника, виявити які, спираючись на друковані видання, неможливо.

Це міркування не є чимось новим, оскільки ще 1925 року в журналі "Україна" надруковано статтю професора О. Синявського "Децо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови", у якій автор зазначав, що "ми й досі не маємо а ні єдиної навіть дрібної праці, присвяченої виключно цій мові <...> у наших численних працях про Шевченка й його твори небагато можна знайти принагідних путящих уваг про його мову". Він констатує, що мова Шевченкова потребує якнайдетальнішого вистудіювання з усіх боків. "Вияснити всі складові елементи Шевченкової мови й їх джерела, зокрема ступінь народности її та діалектну основу й фізіономію, а також динаміку – підкреслює О. Синявський, – ось одне з чергових завдань української лінгвістики" (Синявський 1925: 100). Найкращими джерелами він називає автографи, тому що тільки на їхній основі можна вивчати фонетику і лексикологію, чого не можна здійснити на підставі друкованих текстів поета.

Рукописи творів Т. Шевченка обрав матеріалом свого дослідження й В. Сімович, який висловив переконливу думку, що для наукового аналізу мови поета "важний самий текст, оригінальний Шевченків текст", без якого не можна приступити до наукового студіювання його творів. Порівнявши автограф із виданнями, учений зауважує, що "з дотеперішніх видань не можна вивчати Шевченкової мови, або можна вивчати її тільки поверхи, що нове наукове видання вимагає дуже сумлінної праці й досвідної праці, – та що за канонізацію тексту, після появи наукового видання, можуть братися тільки люди з доброю лінгвістичною освітою..." (Сімович 2005: 330-331).

У повоєнний час вивчення мови Тараса Шевченка за рукописами продовжили М. Жовтобрюх, А. Москаленко, П. Тимошенко, В. Русанівський, І. Огієнко, які одноставно визнавали, що дослідження мови Кобзаря повинні ґрунтуватися на детальному аналізі його рукописів.

М. Жовтобрюх доводить, що багата мовна спадщина великого поета відіграла визначальну роль у становленні граматичних, лексичних і фонетичних норм сучасної української мови і є важливим джерелом ґрунтовного вивчення історії української мови, розвитку її словникового складу, морфологічної і синтаксичної будови та фонетичної системи (Жовтобрюх 1962). Зафіксовані мовні явища дослідник постійно звіряв з автографами, що засвідчує критичне ставлення науковця до опублікованих текстів. М. Жовтобрюх кожен фонетичний рис вивчав у двох площинах: 1) на тлі тогочасної літературної практики; 2) у зв'язку з рідною говіркою поета.

П. Тимошенко у низці праць (Тимошенко 2013) порівняв із застосуванням статистичного методу морфологічні риси мови усіх українських творів Шевченка – поезій, листів, передмов, окремих записів і підписів (напр., на малюнках) у їх хронологічній послідовності з посиланнями на варіанти й деякі пізніші переробки. Зокрема, мовознавець переглянув основні збірки автографів – “Три літа”, “Мала книжка”, “Більша книжка”, окремі розрізнені автографи, ряд друкованих прижиттєвих і посмертних видань творів поета. Обґрунтовуючи вибір матеріалів для спостереження, вчений зауважував, що всі сучасні видання Шевченкової спадщини не тільки не зберігають особливостей правопису поета, а й суто мовних рис, тому у своїх студіях покликався на автографи, а за їх відсутності – на першодруки та рукописні списки. Дослідник робить висновок, що “поет у цілому орієнтувався на ширше коло говірок, ніж його сучасники, давав більший доступ фольклорній стихії, порівняно вільній від вузьких діалектизмів. У ряді випадків у Шевченка помітна еволюція вживання форм, викликана як зовнішніми чинниками (еволюція цих форм у тодішньому письменстві тощо), так і факторами особистими, зумовленими, принаймні частково, складним і важким життям поета. Виявлення цих факторів становить для дослідників великі труднощі” (Тимошенко 2013: 108).

В. Русанівський розглядав фонетичні, лексичні, морфологічні та синтаксичні риси мови Тараса Шевченка. Матеріалом для спостереження послуговували зокрема й рукописи письменника.

Дослідження мови геніального поета, на думку Івана Огієнка, повинно ґрунтуватися на детальному аналізі його рукописів. Вчений наголошував на тому, що необхідно надрукувати усі відомі рукописи Кобзаря, оскільки лише на їх підставі можна з'ясувати наскільки суттєво від них відрізняються тексти сучасних публікацій його творів (Русанівський 2002).

Методику аналізу мовотворчості письменників з урахуванням говіркового оточення застосовано й до мови творів інших авторів, зокрема Юрія Федьковича (М. Пазяк, М. Станівський), Василя Стефаника (В. Грещук, А. Зеленько, Б. Кобилянський, І. Ковалик) Марка Черемшини (Ф. Жилко, Б. Кобилянський, І. Петличний), Михайла Коцюбинського (В. Дроздовський) та ін. Маємо приклади застосування нових підходів до висвітлення традиційних, на перший погляд, питань про взаємозв'язки різних територіальних діалектів з мовою художніх текстів та сучасними українськими літературними нормами.

Серед праць, у яких використано рукописи і першодруки творів з метою з'ясування історії текстів, варто виділити дослідження В. Галич, П. Гриценка, Г. Колесника. Ми схилиємося до думки П. Гриценка, що “некритичний вибір варіанта тексту для вивчення мови художнього твору, ідіолекту письменника як цілості чи для

укладання словника мови його творів, призводить до прорахунків дослідників” (Гриценко 2007: 20).

Розуміння важливості переконливих закликів мовознавців досліджувати рукописну спадщину відбито у дисертаціях останніх років (Г. Школа (2007), О. Кумеда (2011), Є. Пилипенко (2011)). Так, у науковій роботі “Мовна творчість Трохима Зіньківського в контексті творення літературних норм української мови другої половини ХІХ століття” Г. Школа дослідила мовну практику представника українського письменства ХІХ ст., простеживши шляхи формування й становлення мовних норм – фонетичних, лексичних й граматичних з урахуванням історичних закономірностей розвитку мови, зв’язку процесів нормалізації та кодифікації літературних норм з соціолінгвальними й суспільно-історичними умовами. Матеріалом роботи було обрано архівні джерела Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В.Вернадського НАН України; відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України; твори Трохима Зіньківського, уміщені у двотомному виданні 1893, 1896 рр., статті з журналів “Правда”, “Зоря” за 1885, 1889 – 1891 рр., що дало змогу, вивчаючи творчу спадщину письменника як пам’ятку доби, простежити динаміку становлення літературних норм української мови (Школа 2007).

О. Кумеда досліджує ідіолект П. Куліша на тлі східнополіського діалекту та у зв’язку з ним. Матеріалом дослідження послуговували тексти першодруків творів письменника, свідчення діалектологічних джерел, зокрема АУМ, описові та лексикографічні праці, власні записи східнополіського діалектного мовлення, етнографічні свідчення середини ХІХ ст. – насамперед П. Куліша, Б. Грінченка, лексикографічні джерела. Порівнявши мову першодруків письменника із сучасним говірковим мовленням, дослідниця констатує, що найбільше спільних рис між ідіолектом П. Куліша та східнополіськими говірками виявилось на фонетичному рівні, менше – на морфологічному і ще менше – на лексичному рівні (Кумеда 2011).

У своїй дисертації “Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького” Є. Пилипенко вивчає мовотворчість видатного українського письменника, громадського діяча, одного із тих, хто обстоював ідею унормування української літературної мови і який належав до когорти українських письменників, які добре знали і майстерно використовували у своїй мовотворчості багате середньонадніпрянське народнорозмовне джерело, підносячи його до всенародного визнання. У дослідженні на основі аналізу рукописів митця слова різних періодів творчого шляху, лінгвогеографічних даних та записів носіїв говірки селища Стеблів (батьківщини Івана Нечуя-Левицького) простежено співвідношення його мовної практики із питомим діалектним оточенням. Встановлено нерозривний зв’язок фонетичного, морфологічного, лексичного та синтаксичного рівнів мови художніх творів та епістолярної спадщини письменника із народнорозмовним джерелом – середньонадніпрянським говором загалом і рідною говіркою, що належить до центральної зони середньонадніпрянських говірок, зокрема (Пилипенко 2011).

Отже, в українському мовознавстві є потреба створення спеціальних праць про мову окремих письменників у контексті говіркового оточення авторів на матеріалі рукописів або, принаймні, першодруків. Саме такий підхід до вивчення ідіолекту письменника забезпечить точність оцінок і повноту опису його мовних рис, визначення його мовних орієнтирів, дозволить точніше окреслити його роль у формуванні норм літературної мови.

Очевидним є те, що письменники періоду ХІХ – поч. ХХ ст. орієнтувалися на матрицю літературної мови, яка не була повністю сформована, але не могли й відкинути народної мови, з якою народилися і жили.

Ми спробуємо з'ясувати, як відбилися говіркові явища в творчості А. Свидницького, С. Руданського, М. Коцюбинського, порівнявши їхні рукописи¹ із виданнями пізніших років, і довести, що для лінгвістичного аналізу ідіолекту пріоритетними для мовознавців-дослідників мають бути автентичні тексти, які не зазнали редакторських правок.

У рукописах ми фіксуємо низку рис, зокрема на фонетичному рівні, які маркують ідіостиль (подамо важливіші з них) і які знівельовані в академічних виданнях:

1. Твердість приголосного [р], наприклад:

у рукописній спадщині С. Руданського (далі – А (автограф)): *За горами, за морями Єсть велике царство Могучого Соловоя Сильне господарство; И счастье царював винь Ворогив не було На заходи було тыхо, Нибь сномь заснуло; Скажы, мамо, що говорять, Що вони щебечуть? Чи то діти з вітром грають, З ненькою лепечуть?* (Цар Соловей);

в академічному виданні серії “Бібліотека української літератури” (далі – БУЛ): *За горами, за морями Єсть велике царство: Могучого Соловоя Сильне господарство* (с. 305); *И щасливо царював він: Ворогів не було; На заході було тихо, Ніби сном заснуло* (с. 307); *Скажи, мамо, що говорять, Що вони щебечуть? Чы то диты з витромь грають, З ненькою лепечуть?* (с. 317).

У А. Свидницького:

А: *Тоди молодыци вь ростечь, и на их мисце прыйшли чоловікы паниматокъ рятувати.* (Люборацькі);

БУЛ: *Тоді молодиці в розтіч, і на їх місце прийшли чоловіки паніматок рятувати* (с.188).

У М. Коцюбинського:

А: “*Що ти робиши, доню? – поспитала мати. – Вечеру варитиму, мамо*” (Харитя);

БУЛ: “*Що ти робиши, доню? – поспитала мати. – Вечерю варитиму, мамо*” (с. 34);

А: *В печі трицв вогонь та сичав борц. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечеру* (Ялинка);

БУЛ: *В печі тріцв вогонь та сичав борц. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю* (с. 92);

А: “– *Завірюха... та, може, ущухне... Повинен би Василько незабаром надійхати*” (Ялинка);

БУЛ: “– *Завірюха... та, може, ущухне... Повинен би Василько незабаром надійхати*” (с. 96).

2. Наявність вставних [л’], [н’] після губних приголосних:

У С. Руданського:

А: *Сывь до дна я прыкрый кельхъ За здоровья доли, И зь похмилля мое серце Розривають боли* (Преслів’я);

БУЛ: *Стив до дна я прикрый келих За здоров’я долі, І з похмілля моє серце Розривають болі* (с. 26);

А: *Крычыть молодыця Соломнянык скаче,скаче И зь горы валытця* (Цар Соловей);

БУЛ: *Кричить молодиця, Солом’яник скаче-скаче І згори валиться* (с. 339).

¹Матеріалом для дослідження обираємо неавторизований список роману “Люборацькі” А. Свидницького, рукопис збірки “Копа пісень”, автографи поезій та співомовок С. Руданського, рукописи художніх творів М. Коцюбинського, а також академічні видання творів цих письменників: Руданський, С. Співомовки, переклади та переспіви. Київ, 1985; Свидницький, А. Роман, оповідання, нариси. Київ, 1985; Коцюбинський, М. Повісті та оповідання. Київ, 1988, 1-2.

У А. Свидницького:

А: *Посередь города стоятъ въ Камнянци домаы – одынь до другого попрылыпалы, улыця мизь нымы й де навхрест* (Люборацькі);

БУЛ: *Посередь города стоятъ в Кам'янци домаы – один до другого попрлипали; улиця між ними йде навхрест* (с. 102);

А: *...такъ и лясне на тямня, тилькы брызкы пидуть* (Люборацькі);

БУЛ: *...так і лясне на тім'я, тільки брызкы пидуть* (с. 149);

А: *“Оставайся здоровъ зъ пофальнымъ листомъ, а я за якусь копійку зъ твоіхъ карбованчыкывъ ще й на дорозі десь выпью за твое здоров'я!”* (Люборацькі)

БУЛ: *“Оставайся здоров з похвальним листом, а я за якусь копійку з твоїх карбованчыків ще й на дорозі десь вип'ю за твоє здоров'я.”* (с. 153);

А: *Це-бъ-то мавъ буты за хурмана, та тилько батигъ державъ у руци – колысь цей батигъ бувъ и посмоляный, а теперъ вже давно облизъ, ажъ рудый, та товстый такый! и на кинци гудзь, якъ голубляче яйце* (Люборацькі);

БУЛ: *Цебто мав бути за хурмана, та тільки батіг держав у руці – колісь цей батіг був і посмолений, а тепер вже давно обліз, аж рудий, та товстий такий! і на кінці гудзь, як голуб'яче яйце* (с. 68).

У М. Коцюбинського:

А: *В туж хвильну, як вин оце подумав, у его ниг опынывся соломяный брыль, зирванный вѣтром у якогось чоловіка...* (Андрій Соловійко);

БУЛ: *В ту ж хвилину, як він оце подумав, у його ніг опинився солом'яний бриль, зірваний вітром у якогось чоловіка ...* (с. 491).

3. Найвність протетичних приголосних [в] та [г] перед голосними:

У С. Руданського:

А: *Чи то зоры, божы мысли, Божая дорога? Чи то може кажна зирка Гынный свить у бога?* (Цар Соловей);

БУЛ: *Чи то зорі, божі мислі, Божая дорога? Чи то, може, кажна зірка Інний світ у бога?* (с. 319);

А: *И все вѣйсько нахапало Срибла по кешени. Осавулы й Гатаманы – Злота повни жмени* (Цар Соловей);

БУЛ: *І все вйсько нахапало Срібла по кишені, Осавули й отамани – Злота повні жмені* (с. 315).

У А. Свидницького:

А: *Коло Гуманы, чы луче – в Гуманицыи, и було и е сельце – хочъ бы й Солодькамы ёго назвати* (Люборацькі);

БУЛ: *Коло Умані, чи лучче – в Уманцині, і було і є сільце – хоч би й Солодьками його назвати* (с. 28).

4. Стягнення подвосних приголосних:

У С. Руданського:

А: *И бувало тилько встане, Зъ раня до смерканя Скрізь ганяе и стріляе, Робыть полюваня* (Цар Соловей)

БУЛ: *І бувало тільки встане, З рання до смеркання Скрізь ганяє і стріляє, Робить полювання* (с. 308);

А: *Желиза пудама, И начыня маешъ Сядешъ у свитльци Думоньку гадаешъ (Не знаещ ти горя...);*

БУЛ: *Заліза пудами і начиння маси, Сядеш у світлиці – Думоньку гадаєш* (с. 31).

У А. Свидницького:

А: *Ажъ отъ побигла черезъ подвѣрря въ зеленомъ убрани* (Люборацькі);

БУЛ: *Аж от побігла через подвір'я [дівчина] в зеленім убранні* (с. 168)

А: *Долівка каминямъ вложена, плитами ...*(Люборацькі);

БУЛ: *Долівка камінням вложена, плитами...* (с. 41)

У М. Коцюбинського:

А: *Волося полізло до гори, серце перестало стукати в грудях* (Ялинка)

БУЛ: *Волося полізло догори, серце перестало стукати в грудях* (с. 95)

А: *Довге стебло пугається, великий серп не слухається в маленькій руці, колося лоскоче виріле личенько...* (Харитя)

БУЛ: *Довге стебло пугається, великий серп не слухається в маленькій руці, колося лоскоче спітніле личенько...* (с. 38)

5. Стверділий кінцевий [т'] у дієсловах 3-ої особи однини і множини теперішнього часу і 2-ої особи множини наказового способу:

У С. Руданського:

А: *И столиця вся обвита Крепкими мурами, И ти муры замыкають Дви залізних брамы* (Цар Соловей); *Все на полі все на паши З чередою ходить И вси думы свого серця Сливамы виводить* (Цар Соловей); *И насылу Соловей Царь Руку тидіймає, Сыны плачуть и рыдають, Винь благословляє* (Цар Соловей).

БУЛ: *І столиця вся обвита Крепкими мурами, І ті мури замикають Дві залізні брами* (с. 306); *Все на полі все на паши З чередою ходить І всі думы свого серця Слівами виводить* (с. 307); *І насылу Соловей Цар Руку тидіймає, Сини плачуть и рыдають. Він благословляє* (с. 309).

У М. Коцюбинського:

А: *...то буде життя сироти, котрого ненавидят*" (Андрій Соловійко); *"Хоцяж тебе не спіймали, але можуть спійняти"* (Андрій Соловійко);

БУЛ: *...то буде життя сиротини, гіркого сиротини, котрого ненавидять* (с. 486); *Хоця ж тебе ще спіймали, але можуть спійняти...* (с. 490).

Отже, лише у рукописних текстах фіксуємо діалектні риси, які знівельовані у пізніших виданнях. Відповідно лише автографи можуть слугувати надійним джерелом вивчення історичного розвитку української мови, лише автентичні тексти зберігають лінгвальні риси, що маркують ідіостиль письменника, а зіставлення рукописних текстів та їхніх пізніших видань переконує в тому, що вивчати ідіолект письменника за друкованими джерелами виявляється неможливим.

БІБЛІОГРАФІЯ

Гриценко 2007: Гриценко, П. Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка : зб. наук. пр., присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / відп. ред. академік НАН України В.Г. Складенко. Київ, 2007. (Hrycenko, P. Idioklekt I tekst // Lingvostylistyka: ob'ekt – styl', meta – ocinka: zb. Red. Akademik NAN Ukrainy W. H. Sklqrenko. Kyiv, 2007.)

Жовтобрюх 1962: Жовтобрюх, М. Деякі особливості вокалізму поетичної мови Т. Г. Шевченка // Праці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, 1962, Т. 152, Вип. 15, с. 44-60; Жовтобрюх, М. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка // Мовознавство, 1962, Т. 17, с. 53-67. (Zhovtobryukh, M. Deyaki osoblyvosti wokalizmu poetychnoji movy T. H. Shevchenka // Praci Odes'koho derzhavnoho univertsytetu im. I. I. Me'nikowa, 1962, t 152, Vyp. 15, s. 44-60; Zhovtobryukh, M. Deyaki osoblyvosti konsonantyizmu poetychnoji movy T. H. Shevchenka // Movoznavstvo, 1962, t 17, s. 53-67.)

- Кумеда 2011:** Кумеда, О. Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту : дис. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. (Kumeda, O. Idiolekt P. O. Kulysha na tli skhidnopolis's'koho dialektu: dis. Kand, filol. Nauk: 10. 02. 01. Kyiv, 2011.)
- Огієнко 2002:** Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. Київ, 2002. (Ohiyenko I. (Mitropolyt Ilarion). Taras Shevchenko. Kyiv, 2002.)
- Пилипенко 2011:** Пилипенко, Є. Діалектне джерело мови прозових творів Івана Нечуя-Левицького : дис. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. (Pilipenko, Ye. Dialektne dzherelo movy prozovykh tvoriv Ivana Nechuya-Levyv'koho): dys. kand.filol. nauk: 10.02.01. Kyiv, 2011.)
- Русанівський 2002:** Русанівський, В. У слові – вічність : (Мова творів Т.Г. Шевченка). Київ, 2002. (Rusaniv's'kyj, V. U slovi – vichnist': (Mova tvoriv T. H. Shevchenka). Kyiv, 2002.)
- Синявський 1925:** Синявський, О. Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови // Україна, 1925, Кн. 1-2, С. 100-114. (Synyav's'kyj, O. Deshcho po Shevchenkovu movu. Sproba vyuasnyty dekotri sumnivi moment Shevchenkovoji vyмову // Ukajina, 1925, kn.1-2, s. 100-114.)
- Сімович 2005:** Сімович, В. Чи можна вже студіювати Шевченкову мову. Праці у двох томах. – Т.1: Мовознавство / Упорядкування і передмова Людмили Ткач. Чернівці, 2005, С. 328-331. (Simovych, V. Chu mozna vzhe studiyuvaty Shevchenkovu movu. Praci u dvokh tomakh. – t.1: Movoznavstvo / Uporyadkuvannya I peredmova Lyudmyly Tkach. Cernivci, 2005, s. 328-331.)
- Тимошенко 2013:** Тимошенко, П. Студії над мовою Тараса Шевченка. Київ, 2013. (Tymoshenko, P. Studiji nad movoju Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2013.)
- Школа 2007:** Школа, Г. Мовна творчість Трохима Зінківського в контексті творення літературних норм української мови другої половини XIX століття : дис. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2007. (Shkola, H. Movna tvorchist' Trokhyma Zin'kivs'koho v konteksti tvorennya literaturnykh norm ukrajins'koji movy druhoji polovini XIX stolittya: dis. kand. filol. nauk: 10.02.01. Kyiv, 2007).